

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2
(Kasım/November 2021)

‘Bakara Sûresi’nin Son Âyetleri Miraç Gecesinde mi, Hicret’ten Sonra mı Nazil Oldu?’ Meselesi

The Problem of the Last Verses of Sûrat al-Baqara when was
revealed in Mi‘râj or after the Hijra

Selami Yalçın

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı

Asst. Prof. Dr., Duzce University, Faculty of Theology,
Department of Arabic Language and Rhetoric
Duzce/Turkey

yalcinselami23@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9657-9103

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 26 Ağustos 2021

Date Received: 26 August 2021

Kabul Tarihi: 01 Kasım 2021

Date Accepted: 01 November 2021

Yayın Tarihi: 30 Kasım 2021

Date Published: 30 November 2021

Yayın Sezonu: Güz

Publication Season: Autumn

<https://doi.org/10.33931/dergiabant.987495>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Atıf/Cite as

Yalçın, Selami. “‘Bakara Sûresi’nin Son Âyetleri Miraç Gecesinde mi, Hicret’ten Sonra mı Nazil Oldu?’ Meselesi”. *Dergiabant* 9/2 (Kasım 2021), 599-622. <https://doi.org/10.33931/dergiabant.987495>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Bolu,
14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

‘Bakara Sûresi’nin Son Âyetleri Miraç Gecesinde mi, Hicret’ten Sonra mı Nazil Oldu?’ Meselesi

Öz

Bakara Sûresi 285. ve 286. âyetlerinin nüzûl zamanıyla ilgili tefsir ve hadis kaynaklarında birbiriyle örtüşmeyen hadisler nakledilmiştir. Bazı rivâyetlere göre âyetler Miraç’ta vahyedilmişken, bazılarına göre ise Medine’de nâzil olmuş ve Bakara Sûresi 284. âyetini nesh etmiştir. Hadislerin Kütüb-i Sitt’e de nakledilmiş olması çelişkiyi derinleştirmiştir. Bu makalede ilgili hadislerin senedleri incelenmiş, ricâl kitaplarına ve şerhlere bakılarak rivâyetlerin sıhhat durumları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Hadislerin metin analizleri yapılmış, âyetlerle ve sahih hadislerle karşılaştırılarak doğru bilgiye ulaşılmaya gayret edilmiştir. Nesh ile ilgili yazılan kaynak eserlerdeki açıklamalara, müfessirlerin ve muhaddislerin yorumlarına bakılmıştır. Müslim, Tirmizî ve Nesâî’de de rivâyet edilen, “Miraç’ta Resûlullah’a (s.a.v.) beş vakit namaz; Bakara Sûresi’nin son âyetleri ve ümmetinden Allah’a şirk koşmayanların büyük günahlarının bağışlanacağı müjdesinin verildiğini” belirten hadisin, bir tek İbn Mes’ûd tarafından nakledildiği, bunun da “haber-i vâhid” hükmünde olduğu görülmüştür. Hadisin metin olarak da sahih naslarla uyumlu olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenlerle onun zannî bilgi ifade ettiği ve ilgili âyetlerin Miraç gecesinde nazil olduğunu kanıtlamaya yetmediği anlaşılmıştır. Bakara Sûresi’nin sonunun, Arş’ın altından indirildiğine dair rivâyetlerin, âyetlerin nüzûl yerini değil faziletini ifade ettiği tespit edilmiştir. Bakara Sûresi 285. ve 286. âyetlerin Medenî olduğu ve 284. âyetten sonra indiği; “İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker” ifadesini nesh ettikleriyle ilgili Ebû Hüreyre, İbn Abbâs, İbn Ömer ve İbn Mes’ûd’dan nakledilen rivâyetlerin sahih olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak Hz. Ali ile İbn Abbas’tan nakledilen rivâyetlerle ve diğer naslarla karşılaştırıldığında bu neshin bir tahsis mahiyetinde olduğu ve kalbin amellerinden olan “iman, inkâr, nifak ve şahitlikte hakikati gizlemek” gibi hususları kapsamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur’ân, Bakara, Esbâb-ı Nüzûl, Miraç.

The Problem of the Last Verses of Sûrat al-Baqara when was revealed in Mi’râj or after the Hijra

Abstract

The sources of tafsîr and hadîth related to the time of revelation of the 285th and 286th verses of sûrat al-Baqara reported hadîthes, did not overlap with each other. According to some narrations, these verses were revealed in Mi’râj; according to some others, they were revealed in Medina and abrogated the 284th verse of sûrat al-Baqara. The fact that the hadîths were also transmitted in al-Kutub al-Sittah deepened the contradiction. In this article, the sanads of the related hadîths were examined, and the reliability of the narrations was tried to be revealed by looking at the rijâl and commentary. The text analyzes of the hadîths were made, and they were compared with the verses and reliable hadîths to reach the correct information. There is a hadîth narrated by Muslim, al-Tirmidhî and al-Nasâ’î, "Good news were given to the Messenger of Allah (pbuh) on mi’râj including five daily prayers, the last verses of sûrat al-Baqara and the major sins of those who do not shirk, will be forgiven" that is narrated only by Ibn Mas’ûd and considered as al-khabar al-wâhid. Conclusion has been reached that the hadîth does not fit with the reliable naşş. It is stated that the 285th and 286th verses of Sûrat al-Baqara were Medinean and revealed after the 284th verse; It has been concluded that the narrations transmitted by Abû Hurayra, Ibn ‘Abbâs, Ibn ‘Umar and Ibn Mas’ûd (ra) regarding that they abrogated the phrase "Whether you reveal what is in your heart or hide it, Allah will bring you to account for it".

Keywords: Tafsîr, Qur’ân, al-Baqara, al-Asbâb al-Nuzûl, Mi’râj.

Giriş

Tefsir ve hadis kaynakları incelendiğinde Bakara Sûresi'nin sonunda bulunan ve "Âmene'r-Resûlü" diye bilinen 285. ve 286. âyetlerinin nüzûl zamanıyla ilgili birbiriyle örtüşmeyen hadis rivâyetlerinin olduğu görülmektedir. Özellikle bazı rivâyetlerde bu âyetlerin Miraç gecesinde indiği, diğer bazı rivâyetlerde ise başka bir zamanda inip hemen öncesindeki 284. âyeti nesh ettiği belirtilmektedir. Nakledilen hadis metinleri incelendiğinde verilen bilgiler arasında da bir tezat bulunduğu göze çarpmaktadır. Hadis rivâyetlerinin, Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim'in (öl. 261/875) sahihlerinde geçmesi konunun önemini daha da arttırmaktadır. Bu çelişkilerin kaynağını araştırmak ve sahih olan rivâyetleri ortaya çıkarmak için bu makale kaleme alınmıştır.

Konu, Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin nüzûl zamanı, yeri ve sebebiyle ilgili hadis rivâyetleri arasındaki tezettan ötürü "müşkilü'l-hadîs"¹ kapsamına da girmektedir. Bu nedenle bir yönüyle tefsir, öbür yönüyle de hadisin alanına girmektedir. Bu yüzden çalışmada öncelikle ilgili âyetler hakkındaki bütün hadisler araştırılıp tespit edilmiştir. Sonra da ulaşılan rivâyetlerin senedlerinin sıhhat durumu; merfû' ve münkatî' olup olmadıkları hadis ve şerh kaynaklarından araştırılmıştır. Delil değeri açısından hadislerin kaç sahâbî tarafından nakledildiği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bu makalede müfessirlerin bu rivâyetlere yaklaşımları incelenmiştir. Hadisler arasında tezat bulunması ve Bakara Sûresi'nin son iki âyetinin 284. âyeti nesh ettiğinin nakledilmesi, erken dönemlerde dikkatleri çekmiş ve Hicri 2. asırdan itibaren yazılan bazı tefsir, hadis, şerh ve müşkilü'l-hadîs kaynaklarında bu çelişkiler ele alınarak tahlil edilmiştir. Kaynaklarda konuyla ilgili yazılanlar ile Bakara Sûresi'nin 284. âyetinin nesh edilip edilmediği araştırılmıştır. İlgili hadis rivâyetlerindeki hadis metinlerinin tahlili yapılmış ve metinleri destekleyen başka âyet ve hadislerden yararlanılarak müşkilin giderilmesine yönelik verilerin analizi yapılmıştır.

Kütüb-i Sitte'deki ve diğer bazı hadis kaynaklarındaki ihtilafa konu olan rivâyetler incelendiğinde, bunların sahâbeden farklı isimlerden küçük bazı farklılıklarla beraber muhtelif senedlerle aktarıldığı görülmektedir. Detaylıca analiz yapabilmek için bu rivâyetler, "Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin Miraç'ta nâzil olduğuna dair rivâyetler", "Arşın altından indirildiğine dair rivâyetler" ve "Âmene'r-Resûlü'nün nüzûl sebebiyle ilgili rivâyetler" şeklinde üç ayrı başlık altında toplanmıştır.

Bu rivâyetlerin tevîl edilmesinin imkânı araştırılmıştır. Bu nedenle her bir hadis rivâyetinin tek tek ele alınmasına karar verilmiş; ilgili âyetlerin nüzûl zamanı ile sebab-i nüzûlleri analiz edilmiş, neshe konu olan 284. âyetin neshine dair müfessirlerin ve muhaddislerin yorumlarına yer verilerek konu açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

1. Bakara Sûresi'nin Son Âyetlerinin Miraç'ta Nâzil Olduğuna Dair Rivâyetler

Kütüb-i Sitte'deki bazı kitaplarda ve başka kaynaklarda Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin Miraç'ta vahyedildiğine dair rivâyetler bulunmaktadır. Özellikle Müslim, Tirmizî (öl. 279/892) ve Nesâî'nin (öl. 303/915) böyle bir hadis nakletmiş olması bu bilginin kesin doğru olduğu kanaatine yol açmıştır. Fakat konuyla ilgili nakledilen başka rivâyetlerle karşılaşılınca kafa karışıklığı oluşmaktadır. Ortaya çıkan çelişkiyi giderebilmek için hadislerin metin ve senedlerinin karşılaştırılarak incelenmesi, benzerliklerin ve

¹ Birbirine zıtmış gibi görünen hadisleri inceleyen ilim dalı.

farklılıkların açığa çıkmasını sağlayacaktır. Bu nedenle burada hadisler teker teker ele alınıp analiz edilecektir.

Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin, Abdullah b. Mes'ûd'dan (öl. 32/652) naklettiği hadisin metni şöyledir: "Resûlullah (s.a.v.) göklere çıkarıldığı gece Sidretü'l-Müntehâ'ya götürüldü. Sidre altıncı semâdadır. Yeryüzünden çıkan ve yukarıdan inen burada son bulmaktadır. Onun yukarisından inen şeyler de onda karar kılar sonra ondan alınır. (Abdullah), "Sidre'yi bürüyen bürüyordu."² âyetini okumuş ve 'onu bürüyen altın kelebeklerdi.' diye tefsir etmiştir. Sonra (devamla), Resûlullah'a (s.a.v.) (orada) üç şey verilmiştir:

I) Beş vakit namaz,

II) Bakara Sûresi'nin son âyetleri,

III) Ümmetinden Allah'a şirk koşmayanların büyük günahlarının bağışlanması."³

Tirmizî'nin rivâyetinde Süfyân, "onu bürüyen 'altından pervanelerdi' deyip eliyle işaret edip elini titretti." Mâlik b. Mığvel'den başkası da şöyle demiştir: "Yaratılmışların bilgileri Sidre'de son bulur, onun üstündekiler hakkında bilgileri yoktur."⁴

Hadis farklı kaynaklarda nakledilse de sahabeden bir tek İbn Mes'ûd'a (r.a.) dayanmaktadır. Bu nedenle sıhhatini anlayabilmek için rivâyetlerin senedlerini incelemek gerekmektedir. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ile Müslim'in rivâyetlerindeki metin ve İbn Nümeyr'e kadarki râviler aynıdır. Tirmizî, bu hadisi "hasen sahih" olarak tanımlamaktadır.⁵ Elbânî (öl. 1420/1999) de Nesâî'deki hadisi sahih olarak tanımlamaktadır.⁶ Muhakkik Şuayb Arnavûd Ahmed'in Müsned'indeki rivâyetin senedinin Buhârî ve Müslim şartlarında sahih olduğunu belirtmektedir.⁷ Hadisin rivâyetlerindeki râvi zincirini bir tabloda görmek tahlili kolaylaştırmaktadır.

Ahmed	İbn Nümeyr		Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
	İbn Ebî Şeybe	Ebû Üsâme	Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
Müslim	İbn Nümeyr/ Züheyr b. Harb	Nümeyr	Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
Tirmizî	İbn Ebî Ömer	Süfyân	Mâlik		Talha	Mürre	İbn Mes'ûd

² en-Necm 53/16.

³ Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *Müsned*, thk. Âdil b Yusuf el-Gazâzî ve Ahmed b. Ferid (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 1/197; "a.mlf.", *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdîsi ve'lâsâr*, thk. Kemla Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 6/312; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût- Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 6/181, 7/112-113; Müslim b. el-Haccâc, *el-Müsnedü's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), İmân 76(279); Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebir*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-M.Fuâd Abdalbâkî (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa Elbânî, 1975), Tefsir 54; Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Metbûâti'l-İslamiyye, 1986), Salat 1; "a.mlf.", *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmunim Şiblî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 1/200; Ebu'l-Abbâs Muhammed b. İshak es-Serrâc, *Hadîsü's-Serrâc*, thk. Ebû Abdillâh Hüseyin (Baskı yeri belirtilmemiş: el-Fârûku'l-Hedîs li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, 2004), 3/230, 231; Ebû Avâne Yakub b. İshak en-Nisâbü'rî, *Müstahrec*, thk. Emen b. Ârif ed-Dımeşkî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1998), 1/115; Ahmed b. el-Hüseyin Ebû Bekir el-Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, thk. Abdulali Abdulhumejd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 4/59; "a.mlf.", *Sünenü's-sağîr*, thk. Abdulmu'tî Emin Kalacî (Karaçi: Câmîatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1989), 1/339.

⁴ Tirmizî, "Tefsir", 54.

⁵ Tirmizî, "Tefsir", 54.

⁶ Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, 1/223.

⁷ Ahmed, *Müsned*, 6/181.

Nesâî	Ahmed b. Süleyman	Yahya b. Âdem	Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
İbn Ebî Şeybe		Ebû Üsâme	Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
Serrâc		Ebû Yahya/ Ebû Münzir	Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
	İshâk b. İbrahim	İbnâ Süfyân	Mâlik		Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
Ebû Avâne	Bekkâr b. Kuteybe	Ebû Ahmed ez-Zübeyrî	Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
	Ammâr b. Recâ	Yahya b. Âdem	Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
Beyhakî	Hasan b. Mukrim	Osman b. Ömer	Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd
	...Yahya b. Cafer	Ebû Münzir	Mâlik	Zübeyr	Talha	Mürre	İbn Mes'ûd

(Sened Tablosu).⁸

Eksik olmayan sened zincirindeki râvilerin tam adları ise şöyledir: “Abdullah b. Nümeyr - Mâlik b. Miğvel - Zübeyr b. Adî - Talha b. Musarrıf - Mürre b. Şurâhîl el-Hemedânî - Abdullah b. Mes'ûd.” Sened zincirleri incelendiğinde Ahmed, Müslim, Nesâî ve Beyhakî'nin (öl. 458/1066) rivâyetinde,⁹ Mâlik b. Miğvel'den önceki râvilerin aynı olduğu; Tirmizî'nin senedinde ise “Zübeyr b. Adiy” isminin bulunmadığı, senedin “münkati” olmasına rağmen diğer isimlerin aynı olduğu ve sahabeden Abdullah b. Mes'ûd'a muttasıl olarak ulaştığı görülmektedir. İbn Ebî Şeybe (öl. 235/849) ise aynı hadisi Müslim'in Ebû Üsâme tarikiyle naklettiği senedle rivâyet etmiştir.¹⁰ Serrâc (öl. 313/925), hadisi Tirmizî'nin, Süfyân ve öncesindeki senediyle ve aynı lafızlarla nakletmiştir.¹¹

Hadisin rivâyet edildiği bütün senetlerin sahabeden Abdullah b. Mes'ûd'a dayandığı ve başka herhangi bir sahabeden nakledilmediği görülmektedir. Bu itibarla hadis, “haber-i vâhid” türünün “garîb” kısmında değerlendirilmektedir. Hadis Usûlü kaynaklarında haber-i vâhid'in kesinlik ifade etmediği, “ilm-i nazarî” veya “ilm-i zannî” olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Kesinleşmesi için ise hadisin sened ve metin yönünden bazı inceleme ve araştırmalara tabi tutulması gerekmektedir. İsnâd açısından, hadisin râvilerinin adalet ve zabt yönünden tam ve güvenilir kimseler olup olmadığına; senedinde herhangi bir inkıtâ'nın veya bir râvi düşmesinin olup olmadığına bakılmaktadır.¹²

Konumuz olan hadisin, Tirmizî, Serrâc ve Ebû Avâne'nin (öl. 316/929) rivâyetlerindeki senedinde “Zübeyr b. Adiy” isminin düştüğü görülmektedir. Bu da hadisin bu tarikini sorunlu kılmaktadır. Ancak bu durum, diğer kaynaklardaki senedde ittifak olduğu için dolaylı bir yoldan hadisin sahih (sahih lî gayrihî) olarak değerlendirilmesini

⁸ İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/197; “a.mlf.”, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdîsi ve'lâsâr*, 6/312; Ahmed, *Müsned*, 6/181, 7/112-113; Müslim, *İmân* 76(279); Tirmizî, *Tefsir* 54; Nesâî, *Salat* 1; “a.mlf.”, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/200; Serrâc, *Hadîsü's-Serrâc*, 3/230, 231; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/115; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 4/59; “a.mlf.”, *Sünenü's-sağîr*, 1/339.

⁹ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 4/59; “a.mlf.”, *Sünenü's-sağîr*, 1/339.

¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1/197; “a.mlf.”, *el-Kitâbu'l-Musannef*, 6/312.

¹¹ Serrâc, *Hadîsü's-Serrâc*, 3/230, 231; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/115.

¹² İbn Salâh eş-Şehrezûrî, *el-Mukaddime*, thk. Nüreddîn İtr (Suriye: Dârü'l-Fikr, 1986/1406), 105-106; Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar fi tavdihi nühbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser* (Dımaşk: Matbaatü's-Sabâh, 2000/1421), 50-51; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1967), 86-87.

sağlamaktadır. Hadisin hangi tabakadan olursa olsun, bir râvinin rivayet ettiği haberle teferrüd etmesi halinde, onun haberine garîb denilmektedir.¹³ Bu hadisin de Abdullah b. Mes'ûd'dan Mâlik b. Miğvel'e kadar bütün râvilerinin tek olmasından ötürü rivâyet "garibi mutlak" olarak telakki edilmesi gerekmektedir. İbn Salâh, sened ve metin açısından garîb hadislerin zayıf sayılacağını belirtmektedir.¹⁴

Hadis tahlil edildiğinde onun sahabî Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) tarafından bizzat şahit olmadığı veya görmediği bir hususu naklettiği ve kendi ifadeleriyle aktardığı; rivâyetler arasında bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Hadisin metninde geçen "firâş" kelimesini İbn Ebî Şeybe, Ahmed ve Beyhakî "firâş"; İbn Ebî Şeybe, Müslim, Tirmizî, Nesâî, Serrâc ve Ebû Avâne ise "ferâş" olarak nakletmektedir. "Firâş" kelimesi "sergi" manasına, "ferâş" ise "kelebek" anlamına gelmektedir.¹⁵ Ancak Tirmizî'de ravilerden Sinân, "ferâş" kelimesini "elini titreterek" işaret edip açıkça "kelebek" olarak açıklamaktadır. Tirmizî, İbn Mes'ûd'dan Sidretü'l-Müntehâ'nın 6. gökte olduğunu;¹⁶ Nesâî de Sidre'nin 6. gökte bulunduğunu belirtmekte ve ilave olarak da Hz. Enes'in (öl. 20/641) (r.a.) onu kaplayanın "altın kelebekler" olduğunu nakletmektedir.¹⁷ M. Fuâd Abdalbâkî, Müslim'deki kelimeye "kelebek" anlamı vermektedir.¹⁸ Taberî (öl. 310/923) ise "Sidre'yi kaplayan altından kelebekler" ve "Allah ile melekler" olduğuna dair farklı rivâyetler nakletmekte ancak herhangi bir görüş belirtmemektedir.¹⁹

"Sidretü'l-Müntehâ" kavramı Kur'ân'da bir tek Necm Sûresi'nde geçmektedir. Âyetlerde, "Andolsun onu, önceden bir defa daha görmüştü, Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında. Cennetü'l-Mevâ da onun yanındadır. Sidre'yi kaplayan kaplamıştı."²⁰ denilmektedir. Görüldüğü gibi âyetlerde de fazla bir ayrıntı bulunmamaktadır. Konu müteşâbih olduğu için yorum yapma imkânı vermemektedir. Ancak Sidre'yi kaplayan şeyin, "sergi" anlamına gelen "firâş" siygasıyla okunması sanki daha makul görünmektedir.

Âyetlere göre Sidretü'l-Müntehâ, Me'vâ Cenneti'nin yanındadır. Buna göre Sidre'nin 7. kat gökte olması daha doğru görünmektedir. Çünkü cennetin genişliği yer ve gökler kadar olduğuna²¹ göre Me'vâ Cenneti'nin, 6. veya 7. gökte olması düşünülemez. Onun kâinatın dışında olması gerekmektedir. Ayrıca Buhârî'nin naklettiği hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) 7. kat göğe çıktıktan sonra Hz. İbrahim ile görüştüğü belirtilmekte; daha sonrası hakkında ise şöyle denilmektedir: "Cibril, beni yukarıya götüre götüre nihayet kaza ve takdir kalemlerinin cızırtılarını duyacak yüksek bir yere çıktım... Cibril ta Sidretü'l-Müntehâ'ya (birlikte varıncaya) kadar gitti. Sidre'yi öyle (acîb ve garîb) birtakım renkler kaplamıştı ki, onlar nedir, bilemem. Sonra cennete girdirildim ki, içinde birçok inci kubbeler vardı, toprağı da misk idi."²² denilerek âyetlere uygun olarak Sidre'nin cennetin yanında olduğu belirtilmektedir. Müslim'in naklettiği başka bir hadiste ise Hz. Muhammed'in (s.a.v.) 7. gökte Hz. İbrahim'le görüştüğünden sonra yola devam edip Sidretü'l-Müntehâ'ya geldiği ifade

¹³ İbn Salâh eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs*, thk. Nûreddîn İtr (Beyrut: Dârü'l-Fıkr: 1986), 1/2701; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 125.

¹⁴ İbn Salâh, *Ma'rife*, 1/271.

¹⁵ Ebü'l-Fadl Cemalüddîn b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 6/326, 330.

¹⁶ Tirmizî, "Tefsir", 54.

¹⁷ Nesâî, "Salât", 1.

¹⁸ M. Fuâd Abdalbâkî, *Sahih-i Müslim*, 1/157.

¹⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2000), 22/519-520.

²⁰ en-Necm 53/13-16.

²¹ Âl-i İmrân 3/133; el-Hadid 57/21.

²² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiü'l-müsnedü's-sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Salât", 1; "Enbiyâ", 7.

edilmektedir.²³ Nesâî'nin rivâyetinde ise "7. semaya vardık, aynı şekilde karşılandık. Orada da İbrahim'e (as) vardım ve selâm verdim. O da: 'Merhaba peygamber oğlu peygamber' dedi. Sonra Beyti Mamûr denilen yere çıkarıldım. Oranın ne olduğunu Cibril'e sorunca şöyle dedi: 'Burası Beyti Mamur'dur; burada her gün yetmiş bin melek namaz kılar, buradan çıkan bir daha buraya giremez. Sonra bana Sidretü'l- Müntehâ yaklaştırıldı.' denilerek Sidre'nin 7. semada olduğu açık bir şekilde belirtilmektedir.²⁴ Katî olan bu bilgiler ışığında konumuz olan hadis değerlendirildiğinde, Sidre'nin 7. gökten sonra olduğu ve onu renklerin örttüğü anlaşılmaktadır.

Hadisin metnindeki önemli olan diğer bir husus ise Miraç'ta beş vakit namazın farz kılındığını belirten diğer sahih hadislerin hiçbirinde, "Bakara Sûresi'nin son âyetleri" ile "ümmetinden Allah'a şirk koşmayanların büyük günahlarının bağışlanacağı" kısmının yer almamasıdır.²⁵

Sonuç olarak Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin Miraç gecesinde indiğini belirten bu hadisin sened açısından sahih olduğu ancak "haber-i vahîd" ve "garîbi mutlak" bir rivâyet niteliği taşıdığı görülmektedir. İbn Salah'ın tanımlamasına göre de zayıf sayılmaktadır. Metin içeriği açısından da onun, sahih olan diğer naslarla uyumlu olmadığı anlaşılmaktadır. Bu da "zanni bilgi" manasına geldiği için onun taşıdığı bilgi hakkında şüpheye yol açmaktadır. Bu hadis, verilen bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde metin içeriği açısından da sorunlar taşıdığı ve sahih bilgilerle örtüşmediği anlaşılmaktadır.

2. Arşın Altından İndirildiğine Dair Rivâyetler

Bazı rivâyetlere göre Bakara Sûresi'nin son âyetleri Arş'ın altından indirilmiştir. Bu bilginin ne anlama geldiğini anlamak için ilgili rivâyetler ile benzer konularda nakledilen diğer hadislerin incelenmesi ve karşılaştırılarak doğru bir sonuca ulaşılması gerekmektedir. Hadisin sıhhatinin de açığa çıkarılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Bakara Sûresi'nin son iki âyetinin Arş'ın altından indirildiğini ifade eden hadisler şöyledir:

a) İbn Abbâs şöyle nakletmektedir: "Cibril, Peygamber'in (s.a.v.) yanında otururken, Resulullah kapı sesine benzer bir sesin yukarıdan geldiğini işitti ve başını kaldırdı. Cibril, 'Bu şimdiye dek hiç açılmayan, yalnız bugün açılan bir gök kapısıdır.' dedi. Müteakiben o kapıdan bir melek indi. Cibril, 'Bu, yeryüzüne inen bir melektir. Bugüne kadar yere hiç inmemiştir.' dedi. Melek selâm verdi ve Resûlullah'a (s.a.v.), 'Müjde! Senden önce hiç bir Peygambere verilmeyen iki nûr sana verildi. Fâtihâ-ı Kitâp ve Bakara'nın son âyetleri! Bunlardan okuyacağın her harfe mukabil mutlaka sana sevap verilecektir.' dedi."²⁶

Müslim, Nesâî ve başkalarının naklettiği bu hadis hakkında Hâkim, "şeyhân şartlarında sahih" olduğunu söylemektedir.²⁷ Bu hadisten Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin kim tarafından vahyedildiği ve ne zaman nâzil olduğu gibi hususların belirtilmediği ancak Hz. Peygamberin (s.a.v.) yeryüzünde iken onların faziletiyle ilgili bir meleğin gelip kendisine bilgi verdiği anlaşılmaktadır.

²³ Müslim, "İmân", 74.

²⁴ Nesâî, "Salât", 1.

²⁵ Ahmed, *Müsned*, 35/212; Buhârî, "Enbiyâ", 7; "Eşribe", 11; Müslim, "İmân", 74; Nesâî, "Salât", 1.

²⁶ İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 6/313; Müslim, "Salâtü Müsâfir", 43 (254); Nesâî, "İftitâh", 25; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, 7/257, 260; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 2/478; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 11/443; Hâkim, *Müstedrek*, 1/745; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 4/32.

²⁷ Hâkim, *Müstedrek*, 1/745.

b) Diğer bir rivayet ise şöyledir: “Bakara Sûresi'nin sonu bana, Arş'ın altında bulunan hazinedeki bir evden verildi ki, bunlar benden önce hiçbir peygambere verilmemiştir.”²⁸

Bu hadis-i şerif, Kütüb-i Sitte'deki herhangi bir eserde nakledilmemiştir. Ancak Ahmed, Beyhakî ve Hâkim sahâbeden Ebû Zerr'den (öl. 32/653) (r.a.); Nesâî (Sünenü'l-kübrâ'da) ile Serrâc, Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.); Tahâvî (öl. 321/933), İbn Arabî (öl. 341/952), İbn Hibbân (öl. 354/965) ve Taberânî (öl. 360/971) ise Hüzeyfe'den (öl. 36/656) (r.a.) rivâyet etmiştir ve rivâyetlerin birbirini desteklemesinden ötürü sıhhatinde tereddüt bulunmamaktadır. Şuayb Arnavût, hadisin Müslim'in şartlarında sahih olduğunu belirtmektedir.²⁹

Hadis-i şerifin metni incelediğinde, onun Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin faziletinden bahsettiği görülmektedir. Hadiste âyetlerin Arş'ın altından indirildiğinden söz edilmekte fakat bunun Miraç gecesinde vuku bulduğuna dair bir bilgi içermemektedir. Âyetlerin nüzûl zamanından ve mekânından da bahsedilmemektedir. Başka rivâyetlerde Hz. Peygamber'in (s.a.v.), “Bana Fâtiha Sûresi ile Bakara Sûresi'nin sonu, Arş'ın altında bulunan hazineden verildi.”³⁰ ve “Dört âyet Arş'ın altındaki hazineden indi ve onlardan başkası oradan inmedi. Ümmü'l-Kitab (Fâtiha), Âyetü'l-Kürsî, Bakara Sûresi ve Kevser Sûresi.” buyurduğu belirtilmektedir.³¹ Bahsedilen bu sûre ve âyetlerin Miraç'la bir bağlantısı bulunmamaktadır. Bu nedenle bu hadisler, Bakara Sûresi'nin sonunun Miraç'ta nâzil olduğunu belirten hadisi destekleyecek herhangi bir bilgi ihtiva etmemektedirler.

3. “Âmene'r-Resûlü”nün Nüzûl Sebebiyle İlgili Rivâyetler

Bakara Sûresi'nin 284-286. âyetlerinin nâzil olmasıyla ilgili her biri kendi içinde bazı lafız farklılıkları bulunan üç farklı hadis nakledilmiştir. Bunların verdiği bilgiler ile Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin Miraç gecesinde nâzil olduğunu belirten yukarıdaki rivâyet arasında çelişki bulunmaktadır. Bu nedenle Buhârî ve Müslim dâhil olmak üzere birçok hadis kitabında nakledilen bu hadislerin detaylı bir analizinin yapılması gerekmektedir. Burada bunlar teker teker ele alınıp karşılaştırılacaktır. Ayrıntılı açıklamanın bulunduğu rivâyetten başlanarak hadisleri şöyle sıralamak mümkündür:

a) Birçok kaynakta geçen ve Ebû Hüreyre'den (öl. 58/678) (r.a.) rivâyet edilen hadisin Müslim'deki metni şöyledir: “Göklerde ve yerde olanlar Allah'ındır. İcinizdekini açıklasınız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker ve dilediğini başışlar, dilediğine azap eder. Allah her şeye Kadîr'dir.”³² âyeti nâzil olunca ashâba ağır geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e (s.a.v.) geldiler. Önünde diz çöküp oturdular. ‘Ey Allah'ın Resûlü! (Daha önce) bize, namaz, oruç, cihâd ve sadaka gibi gücümüzün yeteceği amellerin sorumluluğu

²⁸ Ahmed, *Müsned*, 35/446, 38/287; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, 7/260-261; Serrâc, *Hadîsü's-Serrâc*, 3/231; Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu müşkilî'l-âsâr*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrut: Risâle, 1994/1415), 3/54; Ebû Said ibnü'l-Arabî, *Mu'cem*, thk. Abdulmusin b. İbrahim (Suudi Arabistan: Dârü İbni'l-Cevzî, 1997), 2/653; Muhammed b. Hibbân, *el-İhsân fî takrîbi sahihi İbn Hibbân*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 4/595, 14/310; Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 3/169, 9/211; 17/203; 20/225; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-avsat*, thk. Tarik b. İvadullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Baskı yeri belirtilmemiş: Dârü'l-Harameyn, ts.), 4/262; Ebû Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ala's-sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 1/750; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 4/60.

²⁹ Ahmed, *Müsned*, 38/287; İbn Hibbân, *el-İhsân*, 4/595.

³⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 20/225; Hâkim, *Müstedrek*, 1/757; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 4/104.

³¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/235.

³² el-Bakara 2/284.

yüklendi. Şimdi sana şu âyet indirildi. Bizim buna takatimiz yetmez.' dediler. Resûlullah (s.a.v.): 'Sizden önce geçen iki Ehl-i Kitab'ın (Yahudi ve Hıristiyanlar) dedikleri gibi, 'işittik ve isyan ettik' demek mi istiyorsunuz? Bilakis siz, 'işittik ve itaat ettik, Rabbimiz! Affını dileriz, dönüş Sana'dır.' deyin!' buyurdu. Ashâb, 'işittik ve itaat ettik, Rabbimiz! Affını dileriz, dönüş Sana'dır.' dedi. Cemâat bunu deyince dilleri ona alıştı. Hemen arkasından Allah şu âyeti indirdi: "*Peygamber ve inananlar, ona Rabb'inden indirilene iman etti. Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandı. "Peygamberleri arasından hiçbirini ayırt etmeyiz, işittik, itaat ettik, Rabbimiz! Affını dileriz, dönüş Sana'dır."*"³³ Onlar böyle davranınca Yüce Allah da o (284) âyeti nesh ederek, "*Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler; kazandığı iyilik lehine, ettiği kötülük de aleyhinedir. Rabbimiz! Eğer unutacak veya yanılacak olursak bizi sorumlu tutma.*"³⁴ buyurdu. Peygamber (s.a.v.) bu duayı okudukça Yüce Allah, 'peki dediğini yaptım' buyurdu. Hz. Peygamber (s.a.v.), 'Rabbimiz bizden öncekilere yüklediğin gibi, bize de ağır yük yükleme.' diye dua edince Yüce Allah, 'kabul ettim' buyurdu. Hz. Peygamber (s.a.v.), 'Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmeyeceği şeyi yükleme.' deyince Yüce Allah, 'peki, kabul ettim' buyurdu. Hz. Peygamber (s.a.v.), 'Bizi affet, bizi bağışla, bize acı. Sen Mevlâ'mızısın, kâfirlere karşı bize yardım et.' deyince Yüce Allah, 'tamam, kabul ettim' buyurdu."³⁵

Bazı rivâyetlerde sahabenin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) iletmiş sözlerle ilgili şu ilaveler bulunmaktadır: "*Kalplerimiz o kadar sıkıntıya girmişti ki o güne kadar öyle bir sıkıntı görmemiştik.*"³⁶ "*Kalplerine büyük bir keder ve sıkıntı çöktü. 'Ya Resûlallah, biz helak olduk. Konuştuklarımızla, yaptıklarımızla hesaba çekiliyoruz. Ancak kalplerimiz elimizde değil.'*"³⁷ "*Kim gönlünden geçirmez.*"³⁸

b) İbn Abbâs'dan (r.a.) nakledilen ikinci hadisin metni şöyledir: "*Bakara 284. âyeti inince kalplerimiz çok sıkıntıya girmişti. O güne kadar öyle bir sıkıntı görmemiştik. Ashâb durumu Rasûlullah'a (s.a.v.) arz etti. Rasûlullah da (s.a.v.), 'işittik, itaat ettik deyiniz' buyurdu. Allah da onların kalplerine imanı yerleştirdi de Bakara sûresi 285. 286. âyetlerini indirdi. "Peygamber Rabbinden kendisine indirilenlere iman etti, mü'minler de iman ettiler. Onlardan her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine inanırlar ve O'nun elçileri arasında hiçbir ayırım yapmazlar. İşittik itaat ettik, bizi bağışlamayı dileriz. Zira tüm yolculukların varış yeri Sen'sin, derler. Allah hiç kimseye taşıyabileceğinden daha fazlasını yüklemeyiz. Kişinin yaptığı her iyilik kendi yararına, her kötülük de kendi zararınadır. Ey Rabbimiz! Unutur veya bilmeden hata yaparsak, bizi sorgulama! (Allah: 'Sorgulamayacağım.' buyurdu.) Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük yükleme. (Allah: 'Yüklemeyeceğim.' buyurdu.) Ey Rabbimiz! Güç yetiremeyeceğimiz yükleri bize taşıtma. Günahlarımızı affet, bizi bağışla ve bize acı.*"³⁹ (Allah: "Tamam öylece yaptım." buyurdu.)"⁴⁰

³³ el-Bakara 2/285.

³⁴ el-Bakara 2/286.

³⁵ Ahmed, *Müsned*, 15/198-200; Müslim, "İmân", 57 (199); Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/104-106; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/75, 2/479; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, 4/314, 317-318; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/350-351, 11/458-459; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mende el-İsfahânî, *el-İmân*, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406), 1/365; Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, 4/65.

³⁶ Ahmed, *Müsned*, 3/497; Müslim, "İmân", 57 (200); Tirmizî, "Tefsir", 3; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/74; İbn Hibbân, *Sahîh*, 11/458; İbn Mende, *el-İmân*, 1/366; Hâkim, *Müstedrek*, 2/314.

³⁷ Ahmed, *Müsned*, 5/194-195, Müslim, "İmân", 57; Tirmizî, "Tefsir", 3.

³⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr (Müsned)*, thk. Mahfûz er-Rahmân Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 11/307.

³⁹ Bakara 2/285-286.

⁴⁰ Müslim, "İmân", 57; Tirmizî, "Tefsir", 3; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, 10/40; Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, 4/65.

Ashabtan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf, Muaz b. Cebel ve Ensâr'dan birkaç kişi, gönülden geçenlerden sorumlu olmaya güçlerinin yetmeyeceğini düşünerek bu hükmün altından kalkamayacakları kanaatine varmış;⁴¹ gönülden geçenlerin insanın elinde olan şeyler olmadığı için onlara hükmedemeyeceklerini değerlendirerek Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelip düştükleri sıkıntıyı paylaşmıştı.⁴² Resûlullah (s.a.v.) kendilerine, "Ne yapalım âyet böyle indirildi; siz de dinledik ve itaat ettik deyiverin." buyurmuştu. Bu hadis birçok tefsir kitabında da geçmektedir.⁴³

c) Üçüncü hadisin metni Buhârî'de şöyle geçmektedir: "Mervan el-Asfar, 'Peygamber'in (s.a.v.) sahabîlerinden bir adam - İbn Ömer (öl. 73/692) (r.a.) olduğunu sanıyorum - "Göklerde ve yerde olanlar Allah'ındır. İçinizdekini açıklasınız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker ve dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah her şeyde Kadir'dir."⁴⁴ âyeti nesh edildi.' dedi."⁴⁵ Tirmizî ise Hz. Ali'den şunu nakletmektedir: "Bakara sûresi 284. âyeti olan "İçinizdekini açıklasınız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker"⁴⁶ âyeti nâzil olunca bizi üzmüştü. Kendi kendimize şöyle demiştik: 'Birimiz içinden bir şey geçirecek bunun hesabı kendisine sorulacak, neyin bağışlanıp neyin bağışlanmayacağını da bilemeyeceğiz.' O âyetten sonra Bakara 286. âyeti indi ve bu âyetin hükmünü nesh etti."⁴⁷

Sahih olan bu üç hadisi sahabeden birçok isim nakletmiştir. Buhârî, Tahâvî ile İbn Mende (öl. 395/1005) hadisi, İbn Ömer'den (öl. 73/692) (r.a.); Ahmed b. Hambel, Müslim, Tahâvî, Ebû Avâne, İbn Hibbân, İbn Mende, Taberânî ve Beyhakî, Ebû Hüreyre'den (r.a.); Saîd b. Mansûr (öl. 227/842), Tirmizî, Nesâî, İbn Mende, Hâkim ve Beyhakî, İbn Abbâs'tan (öl. 68/688) (r.a.); Taberânî ise İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet etmişlerdir.⁴⁸

d) Dördüncü rivâyet Mücâhid ve tâbiînden Saîd b. Mercâne'den (öl. 97/716) nakledilmektedir. Mücâhid şöyle anlatıyor: "İbn Ömer'in yanındaydım. O (r.a.), "İçinizdekini açıklasınız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker."⁴⁹ âyetini okudu ve ağladı. Sonra da, 'Allah bizi bununla hesaba çekerse helak oluruz.' dedi. Kalktum İbn Abbâs'ın (r.a.) yanına

⁴¹ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Bağdâdî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Azîz*, thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdif (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1997), 271; Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002), 2/299; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *Esbâbü nuzûli'l-Kur'ân*, thk. Usâm b. Abdilmuhsin el-Humeydan (ed-Demmâm: Dârü'l-İslâh, 1992), 1/95-96; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 7/103.

⁴² Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî el-Mâzerî, *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Muhammed Şâzelî en-Neyfer (Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1988), 1/310.

⁴³ Ebû Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî (Beyrut: Dârü lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 1/398-399; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş (Kahire: Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964), 3/427-428; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîm* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988), 1/729-730; Nizâmeddin en-Nîsâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*, thk. Zekeriye Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416), 2/84; Celâleddîn es-Suyûtî, *Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 2/127; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dârü lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/276; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadir* (Dimaşk: Dârü İbn Kesîr, 1414), 1/351.

⁴⁴ el-Bakara 2/284.

⁴⁵ Buhârî, "Tefsir", 50; Tirmizî, "Tefsir", 3; Saîd b. Mansûr, *et-Tefsîr min süneni Saîd b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdullah b. Abdulaziz (Dârü's-Semî'î li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1997), 3/1016-1017; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 11/457; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü's-Şâmmiyîn*, thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 3/327; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 1/509.

⁴⁶ el-Bakara 2/284.

⁴⁷ Tirmizî, "Tefsir", 3.

⁴⁸ İbn Mes'ûd (ra) rivâyeti için bk.: Taberânî, *Mu'cemü'l-kebir*, 9/211.

⁴⁹ el-Bakara 2/284.

vardım ve ona bunu anlattım. İbn Abbâs güldü ve 'Allah Ebû Abdurrahmân'a (İbn Ömer) rahmet etsin.' veya 'O (r.a.), bu âyetin kimin ve ne için nâzil olduğunu bilmiyor. O âyet indiğinde sahabe büyük bir endişeye kapılmış ve Resûlullah'a (s.a.v.), 'biz helak olduk.' demişlerdi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) onlara, 'işittik ve itaat ettik.' deyin buyurdu. Bunun üzerine, "Peygamber ve inananlar, iman etti... Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler; kazandığı iyilik lehine, ettiği kötülük de aleyhinedir."⁵⁰ âyeti nâzil oldu ve onu nesh etti."⁵¹

İbn Mende ve Muhammed b. Şâkir bu hadisin sahih olduğunu belirtmektedir.⁵² Benzer ifadeleri İbn Mercâne de nakletmektedir.⁵³ Ancak Tahâvî, İbn Şihâb'ın (öl. 124/742) İbn Mercâne'den semâen hadis almadığını belirterek o rivâyetin zayıf olduğunu söylemektedir.⁵⁴

e) Bakara Sûresi 284. âyetinin şehadeti gizlemekle ilgili olduğuna dair rivâyetler nakledilmektedir. Hz. Ali (öl. 40/661) ile İbn Abbâs (r.a.), "İçinizdekini açıklasınız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker."⁵⁵ âyeti şehadeti gizlemekle ilgilidir."⁵⁶ demiştir. Bu rivâyetin sıhhatiyle ilgili herhangi bir tartışmaya rastlanmamıştır.

f) Altıncı hadis ise Ümeyye binti Abdillâh'tan nakledilen şu rivâyettir: "Hz. Âişe'ye (öl. 58/678) (r.anhâ), Bakara Sûresi'nin, "İçinizdekini açıklasınız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker."⁵⁷ âyetiyle Nisâ Sûresi '...Kim bir kötülük yaparsa onunla cezalanır.'⁵⁸ âyetinin tefsirini sordum. Bunun üzerine Âişe şöyle dedi: 'Rasûlullah'a (s.a.v.) sorduğumdan beri bu âyetin tefsirini bana kimse sormamıştı. Ben sorunca Resûlullah (s.a.v.), 'Bu âyette geçen konu kul, yakalandığı bir sıtma hastalığı veya başına gelen bir musibet veya kaybettiği küçük bir miktar dünyalık için üzülmesinden dolayı kınanmıştır. Sonunda kul madenin kıpkırmızı ateşten temizlenip çıktığı gibi günahlarından temizlenir, çıkar.' buyurdu."⁵⁹ Hz. Âişe (r.anhâ), işlenmesi düşünülen fakat vazgeçilen günah ve kötülüklerin gam, keder ve üzüntüyle bağışlanacağını ve bu şekilde muhasebe olunacağını belirtmektedir.⁶⁰

Tirmizî, "Bu hadis garibtir, sadece Hammâd b. Seleme (öl. 167/784) tarikiyle bilmekteyiz." demektedir.⁶¹ Ancak hadis, râvilerden Ali b. Yezîd (İbn Cüd'ân) nedeniyle zayıf kabul edilmektedir.⁶² Ali b. Yezîd'in (İbn Cüd'ân) kendisinden rivâyette bulunduğu Ümeyye binti Abdillâh'ın adı, bazı rivâyet senedlerinde "Ümmü Muhammed" olarak da

50 el-Bakara 2/286.

51 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/107-108; İbn Mende, *el-İmân*, 1/368.

52 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/107-108; İbn Mende, *el-İmân*, 1/368.

53 Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî, *es-Sünenü'l-mesûre li's-Şâfiî*, thk. Abdulmu'tî Emin Kalacı (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1406), 34; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, 4/311-312; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/105-107; Hâkim, *Müstedrek*, 2/315; Taberânî, *Mu'cemü'l-kebîr*, 10/316; Ahmed b. el-Hüseyn Ebû Bekir el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdulmu'tî Emin Kalacı (Kahire: Dârü'l-Vefâ, 1991), 3/294.

54 Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, 4/312.

55 el-Bakara 2/284.

56 Saîd b. Mansûr, *et-Tefsîr*, 3/1004; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, 4/315; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/102; Hüseyin b. İsmâîl Mehâmîlî, *el-Emâlî*, thk. İbrahim el-Kaysî (Amman: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1412), 1/181.

57 el-Bakara 2/284.

58 Nisâ 4/110.

59 Ebû Dâvûd Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-Muhsin et-Türkî (Mısır: Dârü Hicr, 1999), 3/160; Ahmed, *Müsned*, 43/29; Tirmizî, "Tefsir", 3; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/117; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 12/250.

60 Saîd b. Mansûr, *et-Tefsîr*, 3/1017.

61 Tirmizî, "Tefsir", 3.

62 İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân* (Beyrut: Müessesetü'l-İlmî, 1971), 2/178; Ahmed, *Müsned*, 43/29.

geçmektedir.⁶³ Fakat hem “Ümeyye binti Abdillâh” hem de “Ümmü Muhammed” pek tanınmamaktadır. Ricâl ve tabakât kitaplarında onun hakkındaki bilgi yok denilecek kadar azdır.⁶⁴ Bu da bu rivâyeti zayıf kılmaktadır.

4. “Âmene’r-Resûlü” Âyetleri Ne Zaman Nâzil Oldu?

Hadislerin, metin analizi açısından değerlendirilmesi de önem arz etmektedir. Zira “Âmene’r-Resûlü”nün nüzûl sebebiyle ilgili yukarıda serdedilen rivâyetler incelendiğinde önemli ayrıntılar içerdikleri görülmektedir. Bunların Kur’ân, sünnet ve teşri’ tarihi ışığında tahlil edilmesi Bakara Sûresi’nin son âyetlerinin hem iniş zamanı hem iniş yeri hem de 284. âyetin neshi hakkında sağlıklı bir sonuca ulaşmada yardımcı olacaktır.

Ebû Hüreyre’nin rivâyeti incelendiğinde şu ayrıntı dikkat çekmektedir: “İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker.”⁶⁵ âyeti nâzil olunca ashaba ağır geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber’e (s.a.v.) geldiler. Önünde diz çöküp oturdular. ‘Ey Allah’ın Resûlü! (Daha önce) bize, namaz, oruç, cihâd ve sadaka gibi gücümüzün yeteceği amellerin sorumluluğu yüklendi. Şimdi sana şu âyet indirildi. Bizim buna takatimiz yetmez.’ dediler.”⁶⁶

Hadiste “namaz, oruç, cihâd ve sadaka”nın farz kılındığı ifade edilmektedir. Namazın Mekke’de İslâm’ın ilk yıllarında⁶⁷ ve beş vakit olarak da Miraç gecesinde farz kılındığı sahih hadislerle bilinmektedir.⁶⁸ Oruç, hicretten sonra farz kılınmıştır.⁶⁹ Hicretin 2. yılının Şaban ayında orucun farz kılındığı ve o sene Ramazan ayında yapılan Bedir Savaşı’nda sahabenin savaş sırasında seferi oldukları için oruç tutmadıkları hâlde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Ramazan orucunu tuttuğu nakledilmektedir.⁷⁰ Cihada ise ilk olarak, hicretten sonra inen Hac Sûresi 39. âyetiyle⁷¹ veya yine hicretten sonra nâzil olan Bakara Sûresi’nin 190. âyetiyle

⁶³ Ahmed, *Müsned*, 41/195, 232, 451, 453; 42/105, 163; 43/230, 296; İbn Mâce, “Nikâh”, 50; Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 30; “Edeb”, 41.

⁶⁴ Ahmed, *Müsned*, 41/195, 41/212; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Telhisü'l-müteşâbih fi'r-resm*, thk. Şükeynetü's-Şihâbî (Dimeşk: Talâs li'd-Durâsâti ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1985), 2/851; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşâr Avâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 35/133; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-tehziib*, thk. Muhammed Avâme (Suriye: Dârü'r-Rüşd, 1986), 1/744.

⁶⁵ el-Bakara 2/284.

⁶⁶ Ahmed, *Müsned*, 15/198-200; Müslim, “İmân”, 57; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/104-106; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/75, 2/479; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, 4/314, 317-318; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/350-351, 11/458-459; İbn Mende, *el-İmân*, 1/365; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 4/65.

⁶⁷ Müslim, “İman”, 74; Nesâî, “Salât”, 2.

⁶⁸ Buhârî, “Salât”, 1; “Tevhîd”, 38; “Bed’ü'l-halk”, 6; Müslim, “İmân”, 74; İbn Mâce Ebû Abdillâh, *Sünen*, thk. M. Fuâd Abdalbâkî (Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, ts.), “Salât”, 194; Tirmizî, “Salât”, 159; Nesâî, “Salât”, 1.

⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *es-Sîre* thk. Süheyl Zekkar (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1978), 1/298; Ahmed, *Müsned*, 36/439; Buhârî, “Tefsir”, 20; Ebû Dâvûd Süleymân ibnü'l-Eş'es, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), Salat, 28; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kübrâ*, 20/132.

⁷⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1990), 2/15; Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (Hicrî 1 Rebiu'l-evvel- Hicrî 4 Rebiu'l-Evvel Arası)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 182, 191-193.

⁷¹ Ebû Abdillâh Süfyân es-Sevrî, *et-Tefsîr* (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1983), 1/214; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *et-Tefsîr*, thk. Mahmud Muhammed Abduh (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1419), 2/408; Ahmed, *Müsned*, 3/358-359; Tirmizî, “Tefsîr”, 23; Nesâî, “Cihâd”, 1; Taberî, *el-Cami'ü'l-beyân*, 18/645; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/76.

izin verilmiştir⁷² ve Müslümanlar Hicretin 2. yılının Ramazan ayında Bedir Savaşı'na çıkmışlardır.⁷³

Hadiste sadakanın farz kılındığı da belirtilmektedir. Kur'ân'da sadaka kelimesi çoğu yerde zekât manasında kullanılmaktadır.⁷⁴ Mekke döneminde zekât ve sadaka vermek farz değilken Medine döneminde önce fitir sadakası sonra da zekât farz kılınmıştır.⁷⁵ Sadaka vermenin emredildiği veya verilme şekliyle ilgili hükümlerin ve bilgilerin aktarıldığı âyetler⁷⁶ Medenî olan Bakara, Nisâ, Tevbe ve Mücâdele sûrelerinde bulunmaktadır.⁷⁷ Zekât kavramının geçtiği bazı Mekkî sûrelerden yola çıkarak zekâtın Mekke'de farz kılındığını söyleyenler varsa da⁷⁸ ilgili âyetler incelendiğinde onların önceki peygamberlere zekâtın farz kılınışından ve zekât vermenin müminlerin ahlakından olduğunu ifade ettikleri, farz olan bir hüküm tesis etmedikleri görülmektedir.⁷⁹ Ayrıca Kays b. Saîd'in (r.a.), "Resûlullah zekâtın farziyeti indirilmeden önce bize fitir sadakasını emretti. Sonra zekâtın farz kılındığına ilişkin hüküm indirilince fitir sadakasını bize ne emretti ne de yasakladı..."⁸⁰ ifadesi, zekâtın fitir sadakasından sonra farz kılındığını ortaya koymaktadır. Fitir sadakasının Ramazan ayında verildiği sahih hadislerde belirtilmektedir.⁸¹ Bu durumda zekâtın en erken hicretin 2 senesinin Ramazan'ından sonra Medine'de farz kılındığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca da Bakara Sûresi 284. âyetinin Medine'de nâzil olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf da bulunmamaktadır.⁸²

Bu bilgiler ışığında düşünüldüğünde "Âmene'r-Resûlü"nün namaz, oruç, cihad ve sadakanın farz kılınmasından sonraki bir zamanda, en erken Hicri 2. yılından sonra nazil olduğu anlaşılmaktadır. Aksi hâlde sahabenin bunlara güçlerinin yettiğini söylemeleri tasavvur edilemez. Bu durumda da Bakara Sûresi'nin son iki âyetinin Miraç gecesinde ve Hz. Peygamber (s.a.v.) Sidretü'l-Müntehâ'da iken ona hediye edilmiş olması mümkün gözükmemektedir.

Fatiha ve İhlas sûreleriyle ilgili olduğu gibi nadiren âyetlerin mükerrer indiği nakledilmektedir.⁸³ Burada, "acaba Bakara Sûresi'nin son iki âyeti hem Miraç gecesinde hem de Medine'de mükerrer inmiş olabilir mi?" sorusu da akla gelmektedir. Rivâyetler incelendiğinde sahabenin Bakara Sûresi 284. âyetin inmesinden sonra ciddi bir endişeye kapıldıkları görülmektedir. Bazı müfessirlerin aktardığına göre Hz. Peygamber'e gidip sıkıntılarını belirtenler Hz. Ebû Bekir, Ömer, Abdurrahman b. Avf, Muaz b. Cebel (r.a.) ve

⁷² Taberî, *el-Cami'ü'l-beyân*, 3/561-562.

⁷³ İbn İshâk, *es-Sîre*, 1/130; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/15; Müslim, "Cihâd", 83; Ebu Dâvud, "Cihâd", 125.

⁷⁴ el-Bakara 2/196, 263, 271; et-Tevbe 9/58, 60, 79, 103, 104.

⁷⁵ Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Enbârî ve Abdulhâfiz eş-Şiblî (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bânî el-Halebî ve Evlâdihi, 1955), 1/508; Ahmed, *Müsned*, 39/259; İbn Mâce, "Zekât", 21.

⁷⁶ el-Bakara 2/196, 263, 271, 276; Nisâ 4/114; Tevbe 9/58, 60, 79, 103, 104; Mücâdele 58/12, 13.

⁷⁷ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/189, 194; Suyûtî, *el-İtkân*, 44, 69.

⁷⁸ Zekâtın farz kılınma zamanıyla ilgili görüşler için bk.: Soner Duman, Hz. Peygamber (s. a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât, *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies-Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2018), 57-61.

⁷⁹ el-A'râf 7/156; Meryem 19/31; el-Enbiyâ 21/73; el-Mü'minûn 23/1-4; en-Neml 27/3; er-Rûm 30/39; Lokman 31/4; el-Fussilet 41/6-7.

⁸⁰ Ahmed, *Müsned*, 39/259, 262; İbn Mâce, "Zekât", 21; Nesâî, "Zekât", 35. Fitir sadakasının farz kılındığıyla ilgili başka rivâyetler için bk.: Ebû Dâvud, "Zekât", 20; Tirmizî, "Zekât", 35.

⁸¹ Ebû Dâvud, "Zekât", 18; Tirmizî, "Zekât", 35; Nesâî, "Zekât", 33.

⁸² Hamza Sadan, "Âyetlerin Mekkîlik ve Medenîliği: Bakara Suresi Son İki Ayeti Örneği", *dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, 8/1 (Bahar 2020), 126.

⁸³ Ali Rıza Gül, "Kur'an Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü", *Dini Araştırmalar*, 7/19 (ts.), 213-214.

Ensâr'dan birkaç kişidir.⁸⁴ Bu isimler ahabın önderlerindedir ve sürekli Hz. Peygamber'le beraber bulunmaktadır. Onların bu âyetlerin inişinden habersiz olmaları düşünülemez. Ayrıca heyetteki Muaz b. Cebel, Ensâr'dan olduğuna göre bu heyet Mekke'de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gitmiş olamaz. Bu da hissedilen endişenin Medine'de gerçekleştiği sonucunu doğurmaktadır. Bütün bu veriler, Bakara Sûresi'nin son iki âyetinin mükerrer inmediğini ve Medine'de nâzil olduğunu kanıtlamaktadır.

Diğer bir husus ise nesh edildiği belirtilen Bakara 284. âyetin içeriğiyle ilgilidir. Bu ve öncesindeki 282-283. âyetler, borç alıp verme, borçların yazılması, emanet ve şahitlik gibi meselelere dair emir ve tavsiyelerde bulunmakta ve bazı hükümler va'z etmektedir. İçinde hüküm bulunduğu göre ilgili âyetler Medine'de nâzil olmuşlardır ve Bakara 285-286. âyetleri onlardan sonra nâzil olarak ahabın endişelenmesine sebep olmuştur.

Zerkeşî (öl. 794/1392) ve Suyûtî (öl. 911/1505), "içinde farzların, hadlerin ve münafıkların olduğu bütün sûreler Medenî'dir" demekte;⁸⁵ Bakara Sûresi'ni Medenî saymakta,⁸⁶ hatta Medine'de inen ilk sûrenin Bakara olduğunu söylemektedir.⁸⁷ Sûre, Medine döneminde hicretten hemen sonra nâzil olmaya başlamış ve takriben on yıla yayılan sürede peyderpey parçalar halinde inmeye devam etmiştir. Sûre, imana davet etmekle başlamakta, münafıklardan bahsetmekte, sonra Ehl-i kitabın inanç ve davranışlarındaki çelişkilere dikkate çekmekte, oruçla ilgili hükümleri açıklamakta, aile içi ilişkiler ile toplumu ilgilendiren genel hükümler ve onların uygulanmasıyla ilgili bilgiler vermektedir. Hem içerik hem de üslûb olarak Kur'ân'ın Medine dönemini yansıtmaktadır.

Sonuç olarak Bakara Sûresi'nin 282-283. âyetleri de borç alıp verme, rehin bırakma, emanet ve şahitlik meseleleriyle ilgili hükümleri açıklamaktadır ve ahkâm âyetleridir. İslam toplumunun sosyal ilişkilerini düzenlemekte ve İslam'ın toplumda yerleşmesi ve yayılmasının belli bir merhale kat ettiğini göstermektedir. Ebû Hüreyre, İbn Abbâs, İbn Ömer ve İbn Mes'ûd'dan (ranhum) rivâyet edilen ve sahih olan hadisler birlikte değerlendirildiğinde, "Âmene'r-Resûlü" diye başlayan Bakara Sûresi'nin 285 ve 286. âyetlerin, 284. âyetteki "İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker." ifadesinden sonra indiği anlaşılmaktadır. 284. âyetten önceki âyetler de borçlanma, emanet ve şahitlikle ilgilidir. Hicret'ten önce hüküm ifade eden âyetlerin nâzil olduğuna ve nesh olgusuna dair herhangi bir bilgi nakledilmediğine göre nesihten söz etme imkânı da bulunmamaktadır.

5. Müfessirlerin İlgili Hadis Rivâyetleri Karşısındaki Tutumları

Yukarıda nakledilen hadis rivayetlerinin barındırdığı çelişki konusunda müfessirlerin suskun kalması dikkat çekicidir. Özellikle esbâb-ı nüzûl alanında müstakil eser yazan Vâhidî (öl. 468/1076) ile Suyûtî'nin (öl. 911/1505), Müslim'in Ebû Hüreyre ve İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetleri aktarmalarına ve nesh olgusuna değinmelerine rağmen rivayetlerdeki zaman farklılığına değinmemiş olmaları manidardır.⁸⁸ Suyûtî, *el-İtkân*

⁸⁴ İbn Sellâm, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 271; Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 2/299; Vâhidî, *Esbâbü nüzûl*, 1/95-96; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/103.

⁸⁵ Ebû Abdillâh Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1957), 1/189; Celâleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1974), 1/69.

⁸⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 44.

⁸⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/194.

⁸⁸ Vâhidî, *Esbâbü nüzûl*, 94-96; Celâleddîn es-Suyûtî, *Lübâbu'n-nukûl fi esbâbi'n-nüzûl*, thk. Ahmed Abdü's-Şâfi (Beyrût: Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 39.

eserinde ise İbn Mes'ûd'un (r.a.) Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin Miraç gecesinde nâzil olduğuna dair rivayeti nakletmekte fakat yorum yapmamaktadır.⁸⁹

Bakara Sûresi 284-286. âyetlerini tefsir eden müfessirlerin büyük çoğunluğunun hadis rivâyetleri arasındaki çelişkiye değinmedikleri;⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767), İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938), Sa'lebî (öl. 427/1035), Mâverdî (öl. 450/1058), Begâvî (öl. 516/1122), İbn Atiyye (öl. 541/1147), İbn Cevzî (ö. 597/1201), Hâzın (ö. 741/1341) ve Alûsî (ö. 1270/1854) gibi bazı müfessirlerin ilgili rivayetlerin bir kısmını naklettikleri hâlde âyetlerin nazil olduğu zamana dair herhangi bir açıklama yapmadıkları ve daha çok nesh olgusuna yoğunlaştıkları görülmektedir.⁹¹ Bazı müfessirler de hadis rivayetlerini nakletmemiş, ilgili âyetleri nesh bağlamında ele almakla yetinmişlerdir.⁹²

Semerkandî (ö. 373/983), Bakara Sûresi'nin 285-286. âyetleriyle ilgili hem Miraç gecesinde indirildiğine dair rivayetlerden bahsetmekte hem de Bakara Sûresi'nin tamamının Medenî olduğunu belirterek bu görüşü reddedenlerin olduğunu söylemektedir.⁹³ İbn Kesîr, Bakara'nın son iki âyetinin Miraç'ta vahyedildiğini belirten İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivayeti dâhil yukarıdaki hadislerin hepsini nakletmektedir.⁹⁴ Ancak hadisler arasındaki zaman farklılığı konusunda herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Elmalılı (öl. 1942) hem neshten söz etmeden sebebi nüzûl ile ilgili isim ve kaynak vermeden Ebû Hüreyre'nin rivayetini nakletmekte hem de Bakara Sûresin'in Medenî fakat son iki âyetin Mekkî olduğunu ve Cebrâil tarafından getirilmediğini ifade etmektedir.⁹⁵ Ancak rivâyetler arasındaki çelişkiye dair açıklama yapmamaktadır. Mevdûdî (1903-1979), Bakara'nın sonundaki iki âyetin Mekkî olduğunu ve müminlere moral verdiğini ifade etmekte, neshle ilgili rivayetlere değinmemektedir.⁹⁶ Derveze (1888-1984) ise rivâyetler arasında tercihte bulunmayarak, Bakara'nın son iki âyetinin Mekkî ve Medenî içeriğe sahip olduğunu söylemektedir.⁹⁷ Bazıları da "Allah bir insanla ancak vahiy suretiyle veya perde arkasından konuşur yahut bir elçi gönderir; izniyle, dilediğini vahyeder."⁹⁸

⁸⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 90.

⁹⁰ Sadan, "Âyetlerin Mekkîlik ve Medenîliği: Bakara Suresi Son İki Ayeti Örneği", 134-140.

⁹¹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehâte (Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423), 1/231; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Suûdi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 2/573-575; Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 2/299-304; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/360-362; Ebû Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 1/397-400; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfî Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 1/389-390; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn b. Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 1422), 1/254-255; Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed el-Hâzın, *Lübâbü't-te'vil fî me'âni't-tenzîl* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 1/218-219; Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdalbârî Atiyye (Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 2/62; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadis* (Kahire: Dârü'l-İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, 1383), 6/516-523.

⁹² Ebû Abdillâh İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz* (Kahire: el-Fârûku'l-hadîse, 2002), 1/271; Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 1/232.

⁹³ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm* (Şâmîle), 1/189-191;

⁹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/728-738.

⁹⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, ts.), 2/995-996.

⁹⁶ Ebû'l-Âlâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 1/229.

⁹⁷ Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadis*, 6/522.

⁹⁸ eş-Şûrâ 42/51.

âyetini delil göstererek Allah'ın bizzat Hz. Peygamber'e bu âyetleri verdiği reddetmektedir.⁹⁹

6. Bakara Sûresi 284. Âyeti Nesh Edilmiş midir?

Konumuz olan rivâyetlerde bahsi geçen önemli bir husus da neshle ilgilidir. Bu husus hem hadisleri şerh eden müellifler hem de müfessirler tarafından ele alınarak tahlil edilmiştir. Nesh edildiği söylenen âyetin ahkâm âyeti olmaması da tartışmalara yol açmıştır.

Nesih, konulmuş olan bir hükmün daha sonra kaldırılmasıdır. Kelime lugâtte, izâle etmek,¹⁰⁰ gidermek, yok etmek, değiştirmek, tebdil, tahvil¹⁰¹ ve nakletmek¹⁰² manalarına gelir.¹⁰³ Istılahta ise bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nas ile kaldırmaktır; başka bir ifadeyle şer'î bir hükmün başka bir şer'î delil ile kaldırılmasıdır.¹⁰⁴

Taberî, önce Bakara 284. âyetin Bakara 285-286. âyetlerle nesh edildiğine dair Tâbiînden, Said b Cübeyr (öl. 94/713), Mücâhid (öl. 103/721), Şa'bî (öl. 104/722), Dahhâk (öl. 105/723), Sâlim b. Abdullah b. Ömer (öl. 106/725), İkrime (öl. 107/725), İbn Sîrîn (öl. 110/729), el-Hasen el-Basrî (öl. 110/728), Atâ b. Ebi Rabah (öl. 115/733), Katâde (öl. 117/735), Süddî (öl. 127/745) ve Kelbî'den (öl. 146/763) birçok rivâyet nakletmektedir.¹⁰⁵ Sonra âyetin ahkâm âyeti olmadığını, haber verme mahiyeti taşıdığını ve bu nedenle de nesh edilmediğini;¹⁰⁶ Allah'ın kullarını hem fiilen yaptıkları amellerden hem de fiilen yapmadıkları halde yapmayı düşündükleri şeylerden dolayı hesaba çekeceğini yazmıştır. Ancak müminlerin, fiilen yapmadıkları ve sadece yapmak istedikleri amellerini âhirette kendilerine bildirdikten sonra affedeceğini, kâfirlerin ve münafıkların ise inkâr ve şüphe gibi amellerini kendilerine bildireceğini ve cezalandıracağını belirtmekte ve bu konudaki görüşleri aktarmaktadır.¹⁰⁷ Kurtûbî (öl. 671/1273), Şa'bî, Mücâhid, İkrime ve Hasan-i Basrî'den mensûh olmadığına dair görüşler nakletmektedir.¹⁰⁸

Mâturîdî (öl. 333/944) ve Râzî (öl. 606/1210) de Bakara Sûresi 284. âyetin nesh edilmediğini söylemektedir.¹⁰⁹ Buna karşılık Mücâhid, İbn Münzir (öl. 318/930) ve Şevkânî (öl. 1250/1834) gibi bazı müfessirler de âyetin nesh edildiği görüşünü savunmaktadır.¹¹⁰ İbn Atiyye (öl. 541/1147), sahabenin endişeleriyle ilgili kısmın nesh, kalanın tahsis edildiğini belirtmekte ve buradaki neshi, Enfâl Sûresi 65-66. âyetlerindeki neshe

⁹⁹ İsrâfil Balci, *İsra ve Mi'râc Gerçeği* (İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 86; Arslan Karaoğlan, "İsrâ ve Mi'râc Hâdisesi Üzerine Bir Giriş Denemesi", *bilimname* 34 (2017/2), 584.

¹⁰⁰ el-Hacc, 22/52.

¹⁰¹ en-Nahl 16/101.

¹⁰² el-Câsiye 45/28-29, istinsah, başka bir yere aktarmak, yazmak.

¹⁰³ Mennâ Halil el-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale,1991), 232; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 115.

¹⁰⁴ es-Seyyîd eş-Şerîf el-Cürcânî, *Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye,1983), 240; Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988), 1/176; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 122.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/103-112.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/103-105; Mirza Tokpınar, "Kur'ân'ı Anlamada Hadislerden Yararlanmanın Gerekliliği Üzerine (el-Bakara Sûresi 286. Ayet Örneği)", *Marife*, 5/2 (2005), 28-32.

¹⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/113-115.

¹⁰⁸ Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâm*, 3/421.

¹⁰⁹ Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vilâtu ehli's-sünne* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 2/289-290; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 7/105.

¹¹⁰ Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsiru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebû'n-Nîl (Mısır: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî, 1989), 1/246; Ebû Bekr Muhammed b. el-Münzir, *Kitâbu Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd (Medine: Dârü'l-Meâsir, 2002), 1/98; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 1/350-352.

benzetmektedir.¹¹¹ İbn Âşûr (öl. 1973), ise iman, küfür, kıskançlık gibi kalbi fiillerin hesaba çekilme kapsamında; gönle doğan hâtır, düşünce ve hayallerin sorumluluk dışı tutulduğunu söylemektedir.¹¹²

Bazı müfessirlerin, içeriği haber olan bir âyetin neshe konu olamayacağını söylemeleri ve neshi sadece ahkâmla ilgili meselelerle sınırlandırmaları sorunlu bir yaklaşım gibi durmaktadır. Zira bazen haber niteliği taşıyan bir nasla da sorumluluk yüklenebilmektedir. Örneğin "Kız çocuğun hangi suçtan ötürü öldürüldüğü kendisine sorulduğunda."¹¹³ âyeti, haberdir ancak bir hüküm ifade etmekte, kız çocukların öldürülmesini yasaklamakta ve bu cinâyeti işleyenlerin hesaba çekileceğini bildirmektedir. Herhangi bir hüküm va'z etmeyen ve kendi içinde açıkça nesh barındıran, "Sizin sabırlı yirmi kişiniz onlardan iki yüz kişiyi yener. Sizin yüz kişiniz, inkâr edenlerden bin kişiyi yener; çünkü onlar anlayışsız bir güruttur. Şimdi Allah yükünüzü hafifletti, zira içinizde zaaf bulunduğunu biliyordu. Sizin sabırlı yüz kişiniz onlardan iki yüz kişiyi yener; sizin bin kişiniz, Allah'ın izniyle, iki bin kişiyi yener."¹¹⁴ âyetleri de haber niteliğindedir ancak açık bir şekilde sayıları nesh etmektedir.¹¹⁵ Yine, "Allah size rasgele yeminlerinizden dolayı değil, fakat bile bile ettiğiniz yeminlerden ötürü sorumlu tutar."¹¹⁶ âyeti ile "Allah sizi rastgele yeminlerinizden dolayı değil, fakat kalplerinizin kasdettiği yeminlerden dolayı sorumlu tutar."¹¹⁷ âyeti ahkâm âyetleri değildir ancak açıkça sorumluluk yüklemektedir. Sahabenin de Bakara 284. âyetten anladığı, kalpten geçen bütün düşüncelerden ve iç konuşmalardan hesaba çekilme durumudur. Bakara 286. âyetin 284. âyeti nesh ederek; inkâr, nifak, kıskançlık, kin, şahitlikte hakikati gizlemek, yalan yere yemin etmek gibi suç ve günah olan şeylerin haricindeki iç konuşmalardan müminlerin sorumlu tutulmayacağını hükme bağlamaktadır. Nitekim Bakara 283. âyeti de "şahitlikte hakikati gizleyen kalbinin suçlu ve günahkâr" olduğunu belirtmiştir. "Bilmediğin şeyin ardına düşme; doğrusu kulak, göz ve kalp, bunların hepsi o şeyden sorumlu olur."¹¹⁸ âyeti de göz ve kulak gibi kalbin de işlediği günahlardan sorumlu tutulacağını belirtmekte ve bir sorumluluk hükmü inşa etmektedir.

Âyetler ve hadisler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Bakara 284. âyetinin tamamen nesh edilmekten ziyade sahabenin tereddüt ettiği hususlarla sınırlı bir neshin sözü konusu olduğu, bunun bir manada tahsis olduğu söylenebilir. Nitekim Mâzerî (öl. 536/1141) ile Kâdî İyâd (öl. 544/1149), âyet ve hadisleri göz önünde tutarak şöyle demektedir: "Birinci âyet umum ifade etmekte, kalbe doğan ve güç dâhilinde olan ile olmayan düşüncelerin (hâtır, hayal, tasavvur) hepsini kapsamaktadır. Diğer âyet ise tahsis içermektedir. Sahabe o andaki karineyle gönülden geçen ve takatin dışında olan şeylerle sorumlu tutulduklarını anlamışlardır. Sabit hâle gelmiş olan bu kararın kaldırılması için nesh gerekmektedir. Bu nedenle Yüce Allah da âyeti nesh etmiştir."¹¹⁹ Kâdî İyâd ayrıca, "Hadislerin lafız ve mana olarak açıkça 'nesh edildi', dedikleri hâlde neshi reddetmenin hiçbir izahı bulunmamaktadır." demektedir.¹²⁰

111 İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/390.

112 Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dârü't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984), 3/130-131.

113 et-Tekvîr 81/8-9.

114 el-Enfâl 8/65-66.

115 İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/390.

116 el-Mâide 5/89.

117 el-Bakara 2/225.

118 el-İsrâ 17/36.

119 Mâzerî, *el-Mu'lim*, 1/311; Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *İkmâlü'l-Mû'lim bi Fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1998), 1/420.

120 Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mû'lim*, 1/420; Ebü Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahihi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dârü İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, 1392), 2/149.

Hız. Ali (r.a.) ile İbn Abbas'ın (r.a.) âyetin belirttiği hesaba çekmenin, Bakara Sûresi 283. âyette geçen emanete ihanet edip hakikati gizlemek, şahitliği gizlemek ve yalancı şahitlik yapmakla ilgili olduğunu söylemeleri önemlidir. Zira âyet, kişinin şahit olduğu bir hususu kasten gizlemesinin sorumluluk gerektirdiğini ifade etmektedir. Ancak sahabenin âyeti bu çerçeveye sınırlı değerlendirmeyip "mutlak olarak gönülden geçip saklanan ile açıklanan her şeyin sorumluluk gerektirdiğini ve hesaba dâhil olduğunu" düşünmeleri tedirginliğe yol açmıştır. Yüce Allah da bu tereddüdü gidermek için "gönülden ve akıldan geçen düşüncelerden sorumlu tutmayı ve hesaba çekmeyi" nesh etmiştir.

Bu durumda bu âyetlerin, 284. âyetle ilgili hissedilen "gönülden ve akıldan geçenlerin hesabının sorulacağı" endişesini nesh ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hicri 2. asrın başından itibaren yazılan "en-Nâsîh ve'l-mensûh" kitaplarında konu ele alınarak tartışılmıştır. Bu müelliflerden tâbiî olan Katâde (öl. 117/735) ile Zührî (öl. 124/742) ve İbn Sellâm (öl. 224/838), "İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker ve dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder."¹²¹ âyetinin nesh edildiğini söylemişlerdir.¹²²

Suyûtî, Bakara 286. âyetin 284. âyeti nesh ettiğini belirtmektedir.¹²³ Zürkânî (öl. 1367/1948) ise ilk önce 284. âyetin mensûh olduğunu belirtmekte sonra farklı görüşleri naklederek, "âyetin mensûh olduğunu ancak bunun tahsis anlamına geldiğini, âyetin muhkem olduğunu ancak tahsis ifade ettiğini, âyetin muhkem olduğunu ve umum ifade ettiğini" yazmaktadır.¹²⁴

Nesh fikrine katılmadığını belirten Nehhâs (öl. 338/950), âyetle ilgili İbn Abbâs'tan (r.a.) nesh edildiği; müminlerin, kâfirlerin ve münafıkların gizlediklerinden de açığa vurduklarından da hesaba çekilecekleri; müminlerin bağışlanacağı, kâfir ve münafıkların ise cezalandırılacağı; 284. âyetin şahitliği gizlemeye ve açıklamaya özgü olduğu tarzında üç görüş nakletmektedir. Bunların dışında dördüncü görüş olarak Hız. Âişe'nin, "kulun kalbinden geçirdiği hatalar bu dünyada verilen gam ve kederle cezalandırılmaktadır" ifadesini; beşinci olarak Mücâhid'in "şüphe ve kesin inanmak" görüşünü aktarmaktadır. Müellif haberin neshine karşı çıkmaktadır.¹²⁵ İbn Hazm (öl. 456/1064) da 284. âyetin nesh edildiğini belirtmektedir.¹²⁶ Konuyu bir sonuca bağlamaya çalışan Nehhâs ile İbn Cevzî (öl. 597/1201), tartışmaları cem eden şu ifadeleri kullanmışlardır: "Âyet sahabeye ağır gelmiş, ondan ötürü kalplerine büyük bir sıkıntı çökmüştür. Bakara 286. âyeti, kalplerine düşen bu sıkıntıyı nesh etmiş, gidermiş ve kaldırmıştır."¹²⁷

Bu ifadelerden onların buradaki neshi, endişe edilen hususla sınırlandırarak tahsis manasında değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Çelişkiyi giderme hususundaki en isabetli değerlendirmenin bu son ifadeler olduğu görülmektedir.

Müfessirlerin ve diğer alimlerin neshle ilgili bu söylediklerinden onların, ilgili âyetlerin anlaşılmasında önceliği neshe verdikleri, böylece nüzül zamanına zimnen işaret

¹²¹ el-Bakara 2/284.

¹²² Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Hatim Salih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 37; İbn Şihâb ez-Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Hatim Salih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 21-22; İbn Sellâm, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 271-278.

¹²³ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/73.

¹²⁴ Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, 2/262.

¹²⁵ Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 273-276; Cemaleddin Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Nâsîhü'l-Kur'ân*, thk. Ebû Abdillâh el-Âmilî (Beyrut: Şeriketü Ebnâi Şerif el-Ensârî, 2001), 89-95.

¹²⁶ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtûbî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bendârî (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1986), 30.

¹²⁷ Ebû Cafer en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Muhammed Abdusselam Muhammed (Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1408), 65-66.

ettikleri söylenebilir. Bakara Sûresi'nin 285-286. âyetlerinin Miraç'ta nazil olmadığını, 284. âyet gibi Medenî olduklarını düşündükleri sonucunu çıkarmak mümkün görünmektedir.

Sonuç

Bakara Sûresi'nin sonunda bulunan ve "Âmene'r-Resûlü" diye bilinen 285. ve 286. âyetlerinin nüzûl zamanı, yeri ve sebebiyle ilgili birbiriyle örtüşmeyen hadis rivâyetlerinin tahlilinden bazı sonuçlar elde edilmiştir. Konunun daha çok nesih bağlamında tefsirlerde, hadislerin şerhiyle ilgili eserlerde, müşkilü'l-hadîs ve nesihle ilgili kaynaklarda tartışıldığı görülmüştür.

Müslim, Tirmizî, Nesâî ve başka hadis kitaplarında rivâyet edilen, "Resûlullah (s.a.v.) göklere çıkarıldığı gece Sidretü'l-Müntehâ'ya götürüldü. Sidre altıncı semâdadır. Yeryüzünden çıkan ve yukarıdan inen burada son bulmaktadır. Onun yukarisından inen şeyler de onda karar kılar sonra ondan alınır. (Abdullah), 'Sidre'yi bürüyen bürüyordu.' âyetini okumuş ve 'onu bürüyen altın kelebeklerdi.' diye tefsir etmiştir. Sonra (devamla), 'Resûlullah'a (s.a.v.) (orada) üç şey verilmiştir: Beş vakit namaz; Bakara Sûresi'nin son âyetleri; ümmetinden Allah'a şirk koşmayanların büyük günahlarının bağışlanacağı." hadisi, sahabeden bir tek İbn Mes'ûd'dan (r.a.) nakledildiği için "haber-i vâhid" hükmündedir. İbn Mes'ûd'un (r.a.), hadisenin bizzat şahidi olmadığı hâlde Resûlullah'a isnâd etmeden olayı görmüş gibi haber vermesi de rivâyeti sorunlu kılmaktadır. Hadisin, Mâlik b. Miğvel'e kadar tek bir koldan gelmesi ve başka kimse tarafından rivâyet edilmemesi sened açısından hadisi "garibi mutlak" durumuna düşürmektedir. Hadisin metin içeriği açısından da sorunlar taşıdığı görülmüştür. Sidretü'l-Müntehâ'nın yerine dair ifade ile Miraç'ta verildiği söylenen "Bakara Sûresi'nin son âyetleri ve ümmetinden Allah'a şirk koşmayanların büyük günahlarının bağışlanacağı" hususlarının başka herhangi bir sahih rivâyette ifade edilmediği, aksine onun, âyetlerdeki ve sahih hadislerdeki Sidre'nin Me'vâ cennetinin yanında ve 7. gökte olduğuna dair bilgilerle örtüşmediği tespit edilmiştir. Bu nedenlerle bu hadisin zannî bilgi ifade ettiği ve delil niteliği taşımadığı sonucuna varılmıştır. Buna göre Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Miraç gecesinde vahyedildiğine dair verilen bu bilgilerin sahih olmadığı kanaatine ulaşılmıştır.

"Bakara Sûresi'nin sonu bana, Arş'ın altında bulunan hazinedeki bir evden verildi." hadisinin sahih olduğu ancak ifadede verilen bilginin, ilgili ayetlerin Miraç gecesinde nâzil olduğunu ifade etmediği, Ümmü'l-Kitâb, Âyetü'l-Kürsî ve Kevser Sûresi'nin de benzer şekilde verildiğine dair diğer sahih hadislerle birlikte değerlendirildiğinde bu ifadenin, Bakara Sûresi'nin sonunun faziletini haber vermeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Buradan da bu hadisin, İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivâyetini destekleme mahiyeti taşımadığı sonucu çıkmaktadır.

Makalede nakledilen diğer sahih hadisler ile onların metin içeriklerinin analizinden Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin Medine'de nâzil olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sahabeden Ebû Hüreyre, İbn Abbâs, İbn Ömer ve İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet edilen ve sahih olan hadisler göre Bakara Sûresi'nin 285. ve 286. âyetleri, Bakara Sûresi 284. âyetinden sonra inmiştir. Sahabenin, âyette geçen "*İçinizdekini açıklasınız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker.*" ifadesinden etkilendikleri ve "gönlümüzden geçenlerden sorumlu olmaya gücümüz yetmez" endişesine kapıldıkları ve bu endişelerini Hz. Peygamber'e ilettikten sonra da bu âyetteki bu ifadenin nesh edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bakara Sûresi 284. âyetiyle ilgili Tirmizî'nin ve başka kaynakların Hz. Âişe'den (r.a.) naklettiği, "Bu âyette geçen konu kul, yakalandığı bir sıtma hastalığı veya başına gelen bir musibet veya kaybettiği küçük bir miktar dünyalık için üzülmesinden dolayı kınanmıştır.

Sonunda kul madenin kıpkırmızı ateşten temizlenip çıktığı gibi günahlarından temizlenir, çıkar.” rivâyetinin sened açısından zayıf olduğu kanaatine varılmıştır.

Hz. Ali (r.a.) ile İbn Abbas’ın (r.a.) *“İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker.”* ifadesinde belirtilen hesaba çekmenin, Bakara Sûresi 283. âyette geçen emanete ihanet edip hakikati gizlemek, şahitliği gizlemek ve yalancı şahitlik yapmakla ilgili olduğuna dair rivâyetlerin sahih olduğu anlaşılmıştır. Ancak endişelenen sahabilerin, âyetin umum ifade ettiğini düşündükleri, Allah’ın da bu endişelerini giderecek şekilde âyeti nesh ettiği fakat kalbin amellerinden olan “iman, inkâr, nifak, kıskançlık, kin ve şahitlikte hakikati gizlemek” gibi hususların hesabının sorulacağı, bu hususların nesh kapsamının dışında kaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk b. Hemmâm. *et-Tefsîr*. Thk. Mahmud Muhammed Abduh. 3Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. Thk. Ali Abdalbârî Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Balcı, İsrâfil. *İsra ve Mi'râc Gerçeği*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Telhisü'l-müteşâbih fi'r-resm*. Thk. Şükeynetü's-Şihâbî. 2 Cilt. Dimeşk: Talâs li'd-Dırâsâti ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1985.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl*. Thk. Abdurrezâk el-Mehdî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâ't-Turâsî'l-Arabî, 1. Baskı, 1420.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin Ebû Bekir. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. Thk. Abdulmu'tî Emin Kalacı. 15 Cilt. Kahire: Dârü'l-Vefâ, 1991.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin Ebû Bekir. *Sünenü's-sağîr*. Thk. Abdulmu'tî Emin Kalacı. 4 Cilt. Karaçi: Câmiatü'd-Dırâsâti'l-İslâmiyye, 1989.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin Ebû Bekir. *Şuabü'l-îmân*. Thk. Abdulali Abdulhumejd Hâmid. 14Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *el-Bahru'z-zehhâr (Müsned)*. Thk. Mahfûz er-Rahmân Zeynullah vd. 18Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiü'l-müsnedü's-sahîh*, 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 10. Baskı, 1995.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf. *Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Derveze, *et-Tefsîrül-hadîs*. Kahire: Dârü İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, 1383.
- Duman, Soner. "Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât". *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies-Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*. 4/1 (2018), 56-77.
- Ebû Avâne Yakub b. İshak en-Nisâbü'rî. *Müstahrec*. Thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1998.
- Ebû Dâvûd Süleymân ibnü'l-Eş'es. *Sünen*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebüssuûd. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâ't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Gözeler, Esra. *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (Hicrî 1 Rebiu'l-evvel- Hicrî 4 Rebiu'l-Evvel Arası)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Gül, Ali Rıza. "Kur'an Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü", *Dini Araştırmalar*. 7/19 (Ts.) 191-220.
- Hâkim, Ebû Abdillâh en-Nisâbü'rî. *el-Müstedrek ala's-sahihayn*. Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dârü't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atiyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. Thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. Thk. Abdurrezâk el-Mehdî. 4Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 1422.
- İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*. Thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suûdi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 3. Baskı, 1419.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir. *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdîsi ve'lâsâr*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir. *Müsned*. Thk. Âdil b Yusuf el-Gazâzî ve Ahmed b. Ferid. 2Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997.

- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîz*. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Hacer Askalânî. *Takrîbü't-tehzîb*. Thk. Muhammed Avâme. Suriye: Dârü'r-Rüşd, 1986.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-mizân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-İlmî, 1971.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi nühbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Dımaşk: Matbaatü's-Sabâh, 2000/1421.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bendârî. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986.
- İbn Hibbân, Muhammed. *el-İhsân fî takrîbi sahihi İbn Hibbân*. Thk. Şuayb Arnavût. 18Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Hişâm, Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Enbârî vd. 2 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bânî el-Halebî ve Evlâdihi, 1955.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed. *es-Sîre*. Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1978.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rifetü, 1988.
- İbn Mâce Ebû Abdillâh. *Sünen*. Thk. M. Fuâd Abdalbâkî. 2. Cilt. Dârü İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemalüddîn. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır. ts.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed el-İsfahânî. *el-İmân*. Thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406.
- İbn Münzir, Ebû Bekr Muhammed. *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd. 2 Cilt. Medine: Dârü'l-Meâsir, 2002.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Salâh eş-Şehrezûrî. *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs*. Thk. Nüreddîn İtr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1986.
- İbn Salâh eş-Şehrezûrî. *el-Mukaddime*. Thk. Nüreddîn İtr. Suriye: Dârü'l-Fikr, 1986/1406.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım el-Bağdâdî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fî'l-Kur'âni'l-Azîz*. Thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdifir. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1997.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Said. *Mu'cem*. Thk. Abdulmusin b. İbrahim. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dârü İbni'l-Cevzî, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebü'l-Ferec. *Nâsîhü'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Abdillâh el-Âmilî. Beyrut: Şeriketü Ebnâi Şerif el-Ensârî, 2001.
- Kâdı İyâz, Ebü'l-Fazl b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mû'lim bi Fevâidi Müslim*. Thk. Yahyâ İsmail. 8 Cilt. Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1998.
- Karaoğlan, Arslan. "İsrâ ve Mi'râc Hâdisesi Üzerine Bir Giriş Denemesi". *Bilimname*. 34 (2017/2), 555-601.
- Katâde b. Diâme. *en-Nâsîh ve'l-mensûh*. Thk. Hatim Salih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Kattân, Mennâ Halil. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 18. Baskı, 1991.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Baskı, 1384/1964.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî. *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*. 3 Cilt. Thk. Muhammed Şâzelî en-Neyfer. Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1988.
- Mehâmilî, Hüseyin b. İsmâil. *el-Emâlî*. Thk. İbrahim el-Kaysî. Amman: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1412.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'ân*. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. Thk. Beşâr Avâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Mukâtil, Ebü'l-Hasen b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullâh Mahmud Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423.
- Mücâhid, Ebü'l-Haccâc b. Cebr. *Tefsîru Mücâhid*. Thk. Muhammed Abdusselâm Ebü'n-Nîl. Mısır: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî, 1989.
- Müslim b. el-Haccâc. *el-Müsnedü's-sahîh*. Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

- Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl. *es-Sünenü'l-mesûre li's-Şâfiî*. Thk. Abdulmu'tî Emin Kalacı. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1406.
- Nehhâs, Ebû Cafer. *en-Nâsîh ve'l-mensûh*. Thk. Muhammed Abdusselam Muhammed. Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1408.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb. *el-Müctebâ mine's-Sünen*. Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-metbûâtî'l-İslamiyye, 1986.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Hasan Abdulmun'îm Şiblî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Neseî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1392.
- Nisâbü'rî, Ebû Avâne Yakub b. İshak. *Müstahrec*. Thk. Emen b. Ârif ed-Dîmeşkî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1998.
- Nisâbü'rî, Nizâmeddin. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*. Thk. Zekeriyâ Umeyrât. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2. Baskı, 1420.
- Saîd b. Mansûr. *et-Tefsîr min süneni Saîd b. Mansûr*. Thk. Sa'd b. Abdullah b. Abdulaziz. 5 Cilt. Dârü's-Semî'î li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1997.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Kesf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2002.
- Sadan, Hamza. "Ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği: Bakara Suresi Son İki Ayeti Örneği", *dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*. 8/1 (Bahar 2020), 121-144.
- Semerkândî, Ebû'l-Leys. *Bahrû'l-ulûm*. 3. Cilt (Şâmîle).
- Serrâc, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. İshak. *Hadîsü's-Serrâc*. Thk. Ebû Abdillâh Hüseyin. 4Cilt. el-Fârûku'l-Hedîs li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, 2004.
- Suyûtî, Celâleddîn. *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr. ts.
- Suyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyye, 1974.
- Suyûtî, Celâleddîn. *Lübâbu'n-nukûl fi esbâbi'n-nüzûl*. Thk. Ahmed Abdü's-Şâfi. Beyrut: Dârü'l Kütubi'l-İlmiyye, ts.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh. *et-Tefsîr*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Fethu'l-kadîr*. 6 Cilt. Dimaşk: Dârü İbn Kesîr, 1414.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi. 25Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân. *el-Mu'cemü'l-avsat*. Thk. Tarik b. İvadullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10Cilt. Dârü'l-Harameyn. ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân. *Müsnedü's-Şâmmiyîn*, Thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. Thk. Şuayb Arnavût. 16Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994/1415.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd. *Müsned*. Thk. Muhammed b. Abdillâh el-Muhsin et-Türkî. 4Cilt. Mısır: Dârü Hicr, 1999.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmiü'l-kebîr*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir- M. Fuâd Abdulbakî. 6Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa Elbânî, 1975.
- Tokpınar, Mirza. "Kur'ân'ı Anlamada Hadislerden Yararlanmanın Gerekliği Üzerine (el-Bakara Sûresi 286. Ayet Örneği)". *Marife*. 5/2 (2005), 21 - 42.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*. Thk. Usâm b. Abdilmuhsin el-Humeydan. ed-Demmâm: Dârü'l-İslâh, 2. Basım, 1992.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, ts.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedreddîn. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 4Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1957.

Zührî, İbn Şihâb. *en-Nâsîh ve'l-mensûh*. Thk. Hatim Salih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
Zürkânî, Muhammed Abdulazim. *Menâhîlu'l-İrfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988.